

СУЧАСНА УКРАЇНА: ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

А. В. Швецова, доцент кафедри української і зарубěžної культури СГУ

Після здобуття незалежності у 1991 році перед Україною постало питання не лише розбудови держави, а й національної консолідації, без якої не може бути стабільної і нормально функціонуючої державності. Ця ситуація актуалізувала питання щодо сутності нації і шляхів її становлення. Причому актуалізувала не як суто теоретичне, а й як початкове практичне питання соціально-політичного самовизначення українського народу і загалом населення України.

Національна ідея: загальносуспільне і етнічне. Слід нагадати, що сам феномен нації є історичним винаходом новоевропейської цивілізації.

Нація – не природний наслідок розвитку того чи іншого етносу, а радикальне перетворення етнічної історії і етнокультурних засад консолідації народу. Новітні європейські нації конституювалися насамперед як соціально-політичні утворення, як історичні спільноти нового типу.

Головним засадничим чинником нації як спільноти, котрий відрізняє її від інших соціоетнічних спільнот, є те, що нація передбачає в якості своїх учасників людських індивідів як дійових членів громадянського суспільства, котрі мають власну автономію волі і буття. За визначенням Т. Алексеевої, громадянське суспільство – це “перш за все автономія, причому автономія як від держави, так і від первісного, традиційного суспільства. Це певна сукупність, вільна і від корпоративних зв'язків, якій категорично протипоказаний розвиток патронально-клієнтальних відносин. Вона будується на правах і свободах індивіда, які гарантуються і захищаються державою” [1].

Нація – це спільнота, яка встановлюється спільною волею суверенних індивідів, котрі силою цього рішення стають учасниками нації. Їх спільна воля відображається у суспільній угоді, яка стає основним законом (конституцією) їх подальшого суспільного життя, основою правопорядку. Відповідно до єдиного змісту суспільної угоди, важливою прикметою нації є соціально-правова уніфікація життя у межах юрисдикції нації (тобто на території національної держави). Кожному учаснику нації гарантований рівний обсяг прав, що зафіксовано у статусі громадянина. Всі сфери життя, такі, як економіка, управління, освіта тощо, підпорядковуються єдиним стандартам.

Особливістю національної історії України після здобуття незалежності було те, що дії української національної ідеї залишалися переважно у межах етнічної стратегії. Можна сказати, що здобуття незалежності більше використовувалося для історичної реабілітації українського етносу і відстоювання його культурно-етнічних інтересів, аніж для створення сучасної української нації на основі всього населення України.

“Українськість” не стала для всього населення України загальнонаціональним зразком і стандартом. Вона залишається лише ознакою етнічно домінуючого елемента, але не підіймається до рівня загальнонаціональної ознаки. На жаль, цьому значною мірою посприяла політика власне українських національних лідерів, яка мала здебільшого етнічнокомпенсаторний характер і не виходила за межі етнокультурної стратегії. Бажання історичного реваншу часто брало гору над розбудовою історичної перспективи, що, безумовно, виступило суттєвим чинником гальмування національного розвитку.

Парадокс новітньої історії України полягає в тому, що її населенням здійснювалися політичні дії (причому здійснювалися цілком свідомо і вільно), справжній політичний та правовий сенс яких переважно більшістю практично не усвідомлювався. Це стосується і ключової події, з якої почалася історія незалежної України і сучасної української нації – грудневого референдуму 1991 року. Не лише більшість пересічних громадян, але й більшість політиків не усвідомлюють того, який сенс має ця подія.

Саме цей референдум і став волевиявом кожного з потенційних громадян. Силою цього волевияву була утворена українська нація і встановлена національна українська держава – перша

спільність, в котрій поняття “українського” вийшло за суто етнічні межі і набуло загальносуспільного значення. Власне, на референдумі громадяни України висловили свою згоду на укладення нового суспільного договору, котрий надалі буде основою їх спільного життя. Українська незалежна держава з’явилася лише як наслідок цього волевияву і суспільної угоди (конституції), яка його втілила і надала конкретного правового вигляду.

Парадокс здобуття незалежності. На жаль, дійсний сенс цієї справді історичної події виявився спотвореним як політиками, так і масовою свідомістю, що засвідчило нецивілізованість української влади та громадянську нерозвинутість свідомості українського суспільства.

Як це не раз бувало в історії України, віз опинився попереду коня. Про це красномовно свідчить політико-правова оцінка референдуму 1991 р. українською владою. Свято незалежності офіційно святкують не 1 грудня, коли народ виявив свою волю жити у незалежній державі (тобто бути відтепер сувереном суспільної і політичної влади на теренах України), а 24 серпня, коли Верховна Рада тоді ще Української РСР прийняла Декларацію про незалежність. Тобто українська влада кваліфікувала волевияв громадян лише як підтвердження свого рішення, тоді як насправді – у відповідності до сенсу нації і національної держави – *приймав це рішення український народ.*

Продемонструємо принципову різницю цих двох ситуацій на прикладі роботи будь-якого парламенту чи взагалі повноважних зборів. Для формування документу, який приймають збори, як правило, створюється редакційна комісія, котра пропонує зборам сформульоване нею рішення. Але те, що створила редакційна комісія чи інший подавач документу, це ще не рішення, а лише пропозиція – формулювання, котре не набуло легітимності. Тільки і виключно *волевияв зборів* перетворює цю пропозицію на правочинний документ, надає йому правової ваги. Те, що до цього волевияву існувало у модальності вислову, декларації, відтепер набуває зобов’язуючої сили юридичного встановлення.

Саме за цією логікою сприймали українські події 1991 року у світі. Західні демократичні держави врахували рішення Верховної Ради про незалежність України лише як політичну пропозицію, якій лише воля народу може надати чи не надати легітимності політико-правового акту, з котрим слід рахуватися іншим державам. Тому визнання України як незалежної держави відбулося лише після референдуму, котрий за логікою демократичних суспільств був актом конституювання української нації – актом, яким український народ перебрав на себе повноту владних повноважень і започаткував свою державу.

Натомість, для сучасної української влади ситуація виглядає оберненою: воля вищого державного органу – Верховної Ради – має примат над волею народу, котрий лише підтримує чи не підтримує рішення державних інституцій, але не впливає на їх правовий статус. Цим сучасна українська держава красномовно засвідчила, що вона не є державою українського народу, тобто дійсно демократичною національною державою, повним розпорядником якої є її народ.

Фактично, сучасна українська держава, користуючись нерозвинутістю українського суспільства і його громадянської спільноти, привласнила владу, не віддавши її до рук громадян, як того вимагає демократія. Сучасна українська держава існує у політико-правовій невизначеності: за політико-правовими деклараціями (де-юре) вона є загальнонаціональною державою, в якій народ є сувереном, але де-факто, за дійсним розподілом і здійсненням владних повноважень, державна влада відчужена від народу .

Вох рорупі для української держави складає не зобов’язуючу директиву, а такий собі схвальний чи осуджуючий галас, котрий той чи інший політичний клан використовує у власних інтересах. Це відношення різюче різниться від сприйняття західних демократій, для котрих саме вох рорупі став дійсним і вирішальним фактом політичного життя, найлегітимнішим політичним актом, який вирішував долю країни і мав зобов’язуючу силу не лише для неї, а й для всіх інших держав, котрі не могли його не визнати. Не Верховна Рада 24 серпня 1991 року, а українське населення 1 грудня того ж року здобуло незалежність України. І не лише здобуло незалежність як таку, а започаткувало себе вже не як населення, а як новітню націю, котра прийняла на себе всю повноту влади у розпорядженні будь-якими своїми правами.

Парадокс сучасної української історії полягає в тому, що цього – найважливішого сенсу події – сам український народ ... просто не помітив! Референдуму надали сенс як акту наділення існуючої держави (УРСР) новими владними повноваженнями. Але те, що рішення референдуму не лише продовжує традицію державності, а й відміняє попередню державу, позбавляє її легітимності – знову-таки “не помітили”. Те, що народ не наділяє у референдумі існуючу державу новими повноваженнями, а перебирає на себе всю повноту влади, стає сувереном. цей зміст події був завуальований і не набув належного політико-правового виразу.

Загальнонаціональна держава і корпоративізація влади. Відтак можна стверджувати, що справжня історія української нації ще не розпочалася. Відбулося лише звільнення України від іноземної влади. Але цього ще замало, щоб констатувати наявність власної загальнонародної (тобто національної) держави. Другим етапом після звільнення з-під іноземної влади повинно стати оволодіння громадянською спільнотою державних інституцій, тобто повинно відбутися підпорядкування держави суспільству. Лише відтоді, коли це станеться, розпочнеться дійсна історія Української нації. Дотоді можна вести мову лише про її передісторію і буття українського етносу, котрий є титульною національністю сучасної української держави.

Цей висновок підтверджує також історія прийняття Конституції України. Шість (!) років проіснувала держава, котра не мала своєї легітимної правової основи. Адже лише історичним непорозумінням, таким собі правовим ляпсусом можна вважати існування держави на засадах Конституції УРСР після референдуму про незалежність, одним з правових наслідків якого є те, що попередня влада складає свої повноваження.

На референдумі народ України висловив волю до укладення нового суспільного договору, втіленням якого повинна була стати Конституція. Це єдино можлива логіка розвитку народного суверенітету, але не нею керувалася українська влада, яка рішення народу сприйняла як карт-бланш для власних дій. Державна влада стала спадкоємницею попередніх, соціалістичних державних структур, а українська держава, щоправда позбавлена своєї назви, так само відчужена на сьогодні від народу, як і за радянських часів.

Національне визволення торкнулося лише одного пункту – влади Москви, але не сягнуло соціальних перетворень підвалин державної влади в самій Україні, не стало потужним процесом розбудови громадянського суспільства.

Саме ця непослідовність і протиріччя є ключовими для сучасного становища української нації. Їх розв’язання можливе лише у продовженні справи національного визволення у вигляді розбудови громадянського суспільства.

Вкрай наївно думати, що відсутність іноземного пануючого елемента забезпечує права народу і позбавляє сенсу прагнення народу до визволення. Український народ і тепер не став повним сувереном влади, а Конституція України існує, на жаль, перш за все лише як обіцянка українському народу його повноважень.

Народ України повинен мати дієвий вплив на державу, адже становлення української нації надалі можливе лише шляхом розбудови громадянського суспільства в Україні, а серед перших ознак громадянського суспільства є примат громадянської спільноти над державою. “Найновітніша демократія, – вказує С. Кульчицький, – формується у другій половині ХХ століття, коли суспільство дістає в своє розпорядження ефективні важелі впливу на такі суспільні інститути як політичні партії, вільні вибори, різноманітні засоби масової інформації та ін.” [2].

На жаль, у суспільно-політичній і гуманітарній думці сучасної України більш поширеним є інший погляд на процес розвитку української нації. Національна проблематика сприймається, в основному, у етнокультурному, а не соціально-політичному вимірі. Осмислення перспектив української нації здійснюється у системі координат і категорій етнічної, а не національної історії. Тому становлення сучасної української нації простежується насамперед через систему етнічних змагань, котрі проходять зараз в Україні. Насамперед це, природно, змагання етнічних громад українців і росіян.

Адепти української національної ідеї зазвичай уявляють її успіх у вигляді переваги українського етнічного елементу над російським. Часто питання взагалі редукується до проблеми мови і “патріотизму”, під яким розуміється співчутливе чи, щонайменше, толерантне відношення до української культурної традиції. У зв'язку з цим не можна не погодитися з думкою П. Толочко, що “мова і патріотизм – речі мало пов'язані між собою. Можна бути патріотом України, мати почуття української гідності і не говорити українською мовою” [3].

Той, хто соціально-політичні проблеми України зводить передусім до “мовного питання”, при цьому логано розуміє (чи вдає, що не розуміє): якби навіть всі люди в Україні почали розмовляти виключно українською мовою, щиро вшановували українські культурні звичаї, героїв і події української історії, лише одне це не завадило б українській національній ідеї зазнати нищівної поразки за умови збереження того самого державного устрою, котрий маємо тепер.

Національна консолідація в Україні можлива і історично перспективна не як суцільне і беззастережне панування українських етнічних чинників, а лише на основі розбудови громадянського суспільства. Лише громадянське суспільство є, так би мовити, “соціальним скелетом” новітньої нації, без якого остання перетворюється на вельми аморфний етнічний конгломерат.

У зв'язку з цим можна констатувати, що становлення і розвиток української нації є не етнокультурним, а передусім *соціальним і політико-правовим* процесом, котрий співпадає загалом із генезисом і розбудовою громадянського суспільства в Україні.

Саме ж громадянське суспільство конституюється перш за все через підпорядкування всіх сфер і ланок життя договірному принципу. Договір як форма встановлення і здійснення відносин є для громадянського суспільства універсальним чинником буття. В ньому виказує себе як спільна воля народу (конституція і правопорядок), так і здатність конкретних особистостей до співпраці та конструктивної взаємодії.

З цим пов'язаний другий момент конституювання громадянського суспільства: цей тип соціуму потребує свідомого індивіда з автономією власної волі.

Люди є учасниками громадянського суспільства, яке є витвором їх індивідуальних волей. Його продуктивність – це продуктивність численних індивідуальних існувань, кожне з яких прокладає свій шлях, у підсумку (завдяки спільному порядку) утворюючи спільноту. У підґрунті громадянського суспільства знаходиться здатність до власного волевияву – як індивідуального, так і загальнонаціонального. “Демократія, – стверджує французький політолог Ален Турен, – не просто лише змагальний політичний ринок; вона передбачає здатність кожного індивіда діяти в якості громадянина, тобто пов'язати безпосередньо відстоювання своїх ідей та інтересів з законами чи політичними рішеннями, котрі забезпечують основні рамки для політичного життя” [4]. З огляду на цей висновок розглянемо сучасний досвід становлення української нації.

Знову повернемося до ключової події сучасної української історії – референдуму 1 грудня 1991 р. Це – практично єдиний вияв загальнонародної волі, через що саме він привертає до себе найбільшу увагу.

Ми вже торкалися вище тієї обставини, що роблячи свій вибір, люди в Україні не розуміли напевно справжній правовий і політичний сенс своєї дії. Не існувало чіткого уявлення, що цим актом укладається новий (а, власне, перший в українській історії) суспільний договір, котрим започатковується українська нація у точному сенсі слова, а саме *населення* України перетворюється на учасників нації і суспільного договору – на громадян.

Щоб ще раз підкреслити і унаочнити взаємозв'язок феноменів новітньої нації й громадянського суспільства, додамо, що громадянське суспільство як таке є втіленням і *інституалізацією* суспільного договору, перетворенням його на систему реальних соціальних відносин та інститутів.

Отже, на референдумі 1991 року населення України започаткувало українську націю і, закономірно, своїм вибором актуалізувало питання про розбудову того типу соціальності (системи суспільних відносин у вигляді громадянського суспільства), котрий – єдиний – може бути

суспільною основою розвитку нації у точному сенсі слова. Коли ведеться мова про засади національної консолідації в Україні, то, виходячи з природи і сутності нації, ними повинні стати не етнокультурні, а передусім соціально-політико-правові і економічні чинники. Але чи такий процес відбувається у сьогоднішній Україні?

Аналіз волевияву українського населення у грудні 1991 року показує, що воно керувалося не прагненням до національного самовизначення, а сподіванням на таке життя у відокремленій Україні, яке було б краще від загальносоюзного. Історичний вибір на користь незалежності був зроблений не як реалізація прагнення до національного визволення і розбудови нової соціальної перспективи у вигляді громадянського суспільства, а як реалізація прагнення до достатку і безпеки. Рушійною силою вибору було уявлення про те, що у відокремленій Україні рівень життя і достатку буде вищий, ніж загалом у СРСР. Для більшості населення спрацьовував цей прагматичний чинник. Масова свідомість аж ніяк не пов'язувала зміну справ на краще з соціально-економічними і політико-правовими перетвореннями усередині країни. Через це, здобуття незалежності не розглядається суспільною думкою як лише перший крок до наступної реалізації соціальної перспективи у вигляді громадянського суспільства.

Ще один парадокс виникає у змісті тієї ролі, котру відіграє українська держава у процесі національного розвитку, який у своєму соціальному вимірі має співпадати, як вже відмічалось, з розбудовою громадянського суспільства.

За класичним історичним сценарієм, нація конститується, утворюючи власну незалежну державу, котра є знаряддям для втілення загальнонаціональної волі. Національна демократична держава є втіленням принципу суверенітету народу як повноважного суб'єкта і розпорядника влади (суверена) і саме така держава є необхідною умовою прогресу нації, автентичною політичною формою її історичного буття.

Відносно українського етносу державність складає передумову його національного відродження. Власна державність відкриває простір для нормального, упевненого, недеформованого розвитку етносу на властивих йому самобутніх культурних засадах. Тому не дивно, що прибічники і носії української національної ідеї саме у здобутті політичної незалежності вбачали головне завдання дій національних сил. Саме цю мету вони висунули на перший план політичних змагань і надали їй такої значущості, що вона стала виглядати самодостатньою. У подібній позиції, котра домінує у лавах так званих "національно-демократичних сил", слід бачити їх фатальну політичну помилку і чи не головну причину їх загальної політичної поразки у сучасній Україні.

Індиферентність партій і рухів національно-визвольного спрямування до соціального змісту держави у створенні політичних альянсів і проведенні політичного курсу призводить до девальвації національної ідеї і до вихолощення її соціально-прогресивного змісту. Націонал-демократичні сили загалом залишаються несвідомими стосовно того, що задля історичного майбутнього української нації їм слід не тільки підтримувати державність України, а й боротися за розвиток демократичних основ цієї державності, аби громадянська спільнота мала на неї вагомий вплив і могла здійснювати через таку державу своє право суверена влади.

Корпоративізація українського суспільства, котра підтримується чиновницькою бюрократією, небезпечна не тільки для нормального розвитку власне українського етносу. Вона позбавляє український народ перспективи перетворення у сучасну націю, позбавляє його загальнонаціонального життя. Разом з тим, корпоративна держава (на відміну від загальнонаціональної демократичної держави) не здатна подолати етнічні напруження і протистояння. Їй немає чого запропонувати ані етнічним українцям, ані представникам інших народів, котрі складають етнічні меншини сьогоднішньої України. Етнокультурна диференціація українського населення в сучасних умовах не долається через посередництво загальнонаціональної держави і загальнонаціонального буття, а, фактично, консервується та навіть поглиблюється станово-корпоративним ладом сучасного суспільства.

Станово-корпоративний лад закріплює фактичну соціальну розколотість суспільства. Немає суспільств цілком однорідних і демократичне не є винятком. Але у єдності і рівності громадянських прав, котрі належать кожному незалежно від його статку, соціальної ваги, впливу тощо, демократичне суспільство отримує певний загальний знаменник свого буття. Для дійсно демократичної держави та політики, за словами Д. Белла, “безсумнівною умовою є ідея рівності, відповідно до якої всі люди повинні мати рівні голоси у цьому консенсусі. Але ідея громадянськості, яка втілює в життя цю концепцію, за останні 100 років поширилась і включає не лише рівність у громадській сфері, а й у інших вимірах суспільного життя – рівність перед законом, рівність громадянських прав, рівність можливостей, навіть рівність результатів, так що людина як громадянин має змогу повністю брати участь у житті суспільства” [5].

Неоднорідність демократичного суспільства є різноманітністю співпрацюючих соціальних сил і суб’єктів. Різниця у соціальному стані не стоїть на заваді конструктивній співпраці. Натомість, корпоративне суспільство розподілене усередині самого себе і полонене напругою внутрішнього протистояння. Над такою державою повсякчас панує загроза розколу, розпаду. В ній невинно точиться боротьба корпоративних інтересів, котра ще не сягнула стадії відкритої громадянської війни, але станово-корпоративна держава повсякчас “вагітна” цією війною.

Не буде перебільшенням сказати, що вищезмальоване амбівалентне становище держави відносно процесу національного розвитку робить саме державність головною проблемою історичного поступу українського етносу.

Коли мова йдеться про те, що у перетворенні на націю етнос повинен немов би скасувати і подолати себе, то це не абстрактне формулювання, а доволі конкретна диспозиція буття. Український народ має долати свою минулу етнокультурну визначеність *даючи лад власній державі*, перетворюючи її з корпоративно-бюрократичної на загальнонаціональну.

Звичайно, це масштабний соціально-економічний політико-правовий процес і глибока культурна метаморфоза. Ми простежимо лише культурно-психологічний бік справи, тобто розглянемо, які сприяння чи які перепони створює український національний характер зазначеному процесу і який він має сенс як один із чинників історичних змін, що зараз відбуваються в Україні.

У відповідності до мети цього розгляду, ми будемо вдаватися до визначень, котрим можна закинути докір у “психологізацію” суспільної дійсності. Але, оцінюючи їх, треба брати до уваги принцип наукових абстракцій: гіпостазуючи їх, не отожднювати їх “з самою дійсністю”, а вбачати в них те, чим вони насправді є – теоретичною моделлю суспільного життя.

Передусім слід зазначити, що корпоративізація суспільного життя в Україні і бюрократична узурпація влади з боку чиновництва певним чином корелюють з деякими рисами українського національного характеру, а саме позапублічності життя, як його екзистенційним принципом.

Українець (таке застосування поняття у цих контекстах має на увазі не емпіричного індивіда, а ідеальний тип “людини культури”) тяжіє до інтимного зв’язку із складовими свого життєвого світу. Його світ – це дійсність безпосередньо дотичного, тілесно унаочненого, особисто відчутого і пережитого. Життя українства на протязі довгої історичної доби було позбавлене виміру публічності і примушене було відступити цілком у приватну чи особисту сферу. У відповідь на виклик несприятливих соціально-політичних обставин, котрі ставили під загрозу подальше існування українського етносу, культура виробила вельми цікавий механізм самозбереження, котрий можна назвати *екзистенційною ізоляцією* української людини.

Її життєва стратегія налаштована на відмову від публічності. Українська людина повсякчас створює не загальний світ спільного існування особистостей у вигляді загальних правил їх взаємовідносин, а свій, партикулярний світ. Ця могутня психологічна настанова не залишається у культурному минулому українства, закінчуючись разом з його соціально-політичною несамостійністю та вилученістю з історії. Навіть тепер, коли на соціокультурній палітрі самовизначення українства з’явилися цілком нові соціальні ролі – самовправного політика,

вільного підприємця, незалежного інтелектуала тощо – українська людина здійснює ці ролі у, так би мовити, старому екзистенційно-культурному форматі.

Усталеним психологічним архетипом української людини є також “окремість” існування. Цей архетип спрацьовує і в діях політиків загальнонаціонального масштабу, і в діях керівників виробництв, і в діях творців культури так само, як і в діях пересічної особи. Ця окремість буття стає екзистенційною основою, котрою живиться і відтворюється корпоративізація українського суспільства.

Українська людина впевнена в собі лише у тісно визначених межах власного життєвого світу. Великий світ навкруги вона не відчуває належним їй. Життєдіяльність української особистості розгортається як вилучення з великого світу у свій власний того, що є для неї бажаним. Думка про те, що великий світ теж може належати їй, що це природно і нормально, ще не з’явилася в українській людині або не набула над нею необхідної влади. Тому партикуляризм українського життя повсякчас відроджується, наслідком чого є корпоративність суспільства і станово-корпоративна держава, котру складають люди з тією ж фатальною настановою окремісті, нездатні навіть задля власних станових інтересів діяти у широкому обсязі загальнонаціональної справи.

Той самий психологічний комплекс окремісті спрацьовує і у політиці національно-демократичних сил відносно української держави. Вони геть без останку поглинуті *голим принципом* державності, не наважуючись виголосити справді загальнонаціональну державу. Вони не наважуються перетворити “українськість” з етнокультурного на універсальне, загальнонаціональне визначення, прийнятне для всього населення України безвідносно до етнічної належності.

Нація як спільнота громадян, об’єднана суспільним договором рівних у правах людей, котрі роблять спільну історичну справу, є вельми збентежуваним феноменом для людини, налаштованої почуватися зручно лише у своїй окремісті. Як це не парадоксально, але якраз національно-демократичні сили не спромоглися відіграти роль загальнонаціонального лідера і навіть, виходячи з їх політики, не мали це завдання за головне. Вони відстоювали український інтерес як *специфічний* інтерес в країні, де він може і повинен мати універсальне значення.

Але таке перетворення “українського” – справа не політичних гасел, а конкретного перетворення української держави, її підпорядкування громадянській спільноті. “Українське” ніколи не стане загальнонаціональним, не буде спроможне стати основою нової історичної нації, в котру може перетворитися народ України, без відповідного і докорінного перевлаштування та трансформації української держави. Влада в Україні повинна стати загальнонаціональним надбанням, а народ – її сувереном. Лише ця нова ситуація соціально-політичної відповідальності може стати основою формування української нації і основою національної консолідації в Україні загалом, позбавивши суто етнічні ознаки тієї політичної ролі, яку вони мають на сьогодні.

Примітки

1. Алексеева Т. А., Демократия как идея и процесс: Вопросы философии.– 1996.– №6.– С. 22.
2. Кульчицкий С., Про спадщину радянського тоталітаризму: Політична думка.– 1997.– №4.– С. 43.
3. Толочко П. П. Що або хто загрожує українській мові? – К.: “Оріяни”, 1998.– С. 4.
4. Цитується за: Алексеева Т. А. Демократия как идея и процесс: Вопросы философии.– 1996.– №6.– С. 22.
5. Белл Д. Культурні суперечності капіталізму: Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія.– К.: Либідь, 1996.– С. 258.